

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola

Bank Barbara

**A kommunista diktatúra különböző „arcai”
(1919) 1945-1956 (1989)**

A habilitációs értekezés tézisei

Budapest, 2020

I. A kutatás időhatárai és sarokpontjai

Jelen tanulmányok gyűjteménye szükségképpen egy válogatás, melynek legfőbb keretét a tudományos munkák megjelenési ideje határozza meg az elmúlt öt évből. Ebből következik, hogy a kommunista diktatúra különböző „arcainak” bemutatása így egy (1918)1945-1956 közötti válogatásra szűkült, melynek az utolsó tanulmány egy kitekintést ad arról, hogyan figyelték és ellenőrizték a Rákosi nevével fémjelzett diktatúra idején kényszermunkatáborba hurcolt, majd az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésével külföldre távozott „reakciós ellenséget”.

A válogatás egyfajta látleletét mutatja annak az új „rend” kialakításának, amely hivatalosan az 1944. december 21-én, szovjet segítséggel megalakult Ideiglenes Nemzetgyűléssel és a másnap megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormányral vette kezdetét. Abban nem volt és ma sincs vita, hogy ettől fogva egy új időszak, új korszak kezdődött Magyarország történetében. A kérdés akkor azonban az volt, hogy az új korszak milyen keretek között tud majd kiteljesedni. Sokan reménykedtek egy demokratikus Magyarország megszületésében, de a realitás – ahogy telt az idő – teljesen mást mutatott és egyre nyersebben mutatta meg magát. A megalakított magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke K. J. Vorosilov marsall személye és a Vörös Hadsereg által elfoglalt területeken létrejött közigazgatás újjászervezésében és felügyeletében szerepet játszottak a szovjet katonai parancsnokok. A korszakban erre politikai okokból és az értelmezési „verseny” hosszú évtizedekre eldöntve a „felszabadítás” szót használták. Mindeközben a magyar civil lakosság egy jelentős részét a Szovjetunió GUPVI kényszermunkatáborába hurcolták „jóvátételi” munkára, egy másik részét – mind katonákat, mind civileket – szovjet katonai bíróságok ítélték kényszermunkára és szállították a szovjet GULAG táborrendszerébe. Egy lépést hátrébb lépve és a 20. századi nagy képet tanulmányozva azonban megállapítható, hogy a történet Magyarországon 1919 márciusában kezdődött. A kommunista diktatúra akkori letéteményesei a cselekvési tervük szerint gyorsan akartak átalakítani egy teljes országot és ehhez felhasználták a megfélemlítés és az elrettentés céljából a fegyveres különítményeiket, az általuk is használt kifejezéssel élve: a terrort. Akkor a kísérlet elbukott, azonban...

Az 1944 ősztől, a Szovjetunióból Magyarországra érkezett moszkovita kommunisták vezetésével (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Vas Zoltán, Nagy Imre stb.), a megerősödő Magyar Kommunista Párt (MKP) rátért arra az útra, hogy a korábbi kísérlethez képest lassan, de annál biztosabban, lépésről-lépésre szovjetizálja az országot, nem úgy mint az ún. ’19-es „baloldali szektások”, akik 1945-ben is csak nehezen értették meg a követendő taktika lényegét, a

türelmes kivárást. Ezt Münnich Ferenc megfogalmazta egy vele készített interjúban: „Engem elküldtek Pécsre, nekem ott konkrét feladataim voltak. Igen erős proletariátusra találtam ott, amely rögtön proletárdiktatúrát akart. Ezek is derék '19-esek, akiknek szerencsájük volt, hogy én kerültem oda. Hamar megtaláltam velük a közös nyelvet, hamarosan leszereltem őket. Megmagyaráztam nekik, hogy először össze kellene gyűjteni az erőket, meg kell szervezni a pártot, és csak később érünk ahhoz a periódushoz, amikor proletárdiktatúra létrejöhet.”¹ A lassabb folyamat megindult, melynek folyamánya lett az 1947-es kékcédulás választás, a többpártrendszer felszámolása, a gazdaság szovjetizálásának elindítása (államosítások, tervgazdaság) és nem utolsósorban a politikai rendőrség, amely egyre több jogot és hatalmat kap a társadalom megfélemlítésére, az ún. reakciósok körének bővítésére. Az alaptétel és a személyi feltétel adott volt a kommunista vezetés számára. Ennek egyik megfogalmazása a hadtudomány területéről érkezett, Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij már az 1920-as években leírta: „Minden általunk bevett terület az elfoglalása után már szovjet terület, amelyen megvalósítjuk a munkások és a parasztok hatalmát.” Majd úgy folytatta, hogy „a háború bázisának kiszélesítése” az elfoglalt területek gyors szovjetizálásának folyamata a terror és az erőszak korlátlan alkalmazásának a módszerével, valamint az agresszió folytatásához szükséges tartalékok zsákmányolásával zajlik. Vlagyimir Kiriakovics Triandafillov részletesen kidolgozta egy támadás összes fázisát, melyhez még az elfoglalt területek igazgatási egységeinek irányításához szükséges politikai funkcionáriusok létszámát is kiszámította. Azt javasolta, hogy a Szovjetunióban élő külföldi kommunistákat használják fel a szemszögükből nézve „felszabadított” (és politikai vetélytársaktól megszabadítandó) területek szovjetizálásában, mivel erre a nagy területhódítások következtében a szovjet bürokráciának már nem lesz kapacitása. Ezen elméleti „hagyaték” alapján a gyakorlat megvalósítása következett: nemcsak a Szovjetunióban, hanem a második világháború során, a diplomáciai egyeztetések alatt megállapodott nagyhatalmi döntések során felosztott Európa és a világ azon részén, melyet a Szovjetunió fennhatósága alá helyeztek. Ez az állapot, a politikai és gazdasági gyarmati helyzet a rendszerváltozásig jelen volt Magyarországon. Teljesen mindegy, hogy a „fenyegetett demokráciának” nevezett időszakról, a Rákosi-diktatúráról, vagy a Kádár-rendszerről beszélünk, totális vagy „puha” diktatúrát használunk az 1944 vége – 1990 között eltelt majdnem fél évszázadra, egy dolog mindig közös a történesekben: a szovjet hadsereg magyarországi jelenléte, és a Szovjetuniótól függő gazdasági és politikai döntések meghozatala.

¹ PIL 771. fond 18. ő. e.

II. Források és a vizsgálatok módszerei

A tanulmányok Magyarország 20. századi történetéről szólnak. Arról, hogy mind az első világháború, mind a második világháborút követően nagyhatalmak döntöttek Magyarország sorsáról és mindez az ország természetes politikai és gazdasági fejlődését hosszú időre meghatározta. Ezek a döntések és a nyomukban kialakuló rendszereknek a működése pedig egyes területeket, tereket és helyszíneket politikai szempontból érzékeny színterekké alakított, ahol nem egyszer egyéni vagy közösségeket érintő krízishelyzetek alakultak ki. A magyar történelem legfőbb 20. századi fordulópontjai ugyanígy – legtöbbször megnyomorító – hatást gyakoroltak a közigazgatásra, az egyházi igazgatásra és a vallásgyakorlás szabadságára, valamint az egyének életére. Ezeknek egyik legnehezebben megfogható formája a jogerős ítélet nélküli szabadságmegvonás, az internálás volt, melynek kutatása során gyakorta az irathiany az, amivel meg kell küzdeni. A táborokba való elzárásnak, a kényszermunka rendszerének mintázatait – mint megannyi más esetben – a Szovjetunióban működő GULAG/GUPVI táborok ismerete nélkül nem lehet teljes egészében megérteni.

A kommunizmus, beszéljünk akár az 1919-es Tanácsköztársaságról, akár az 1945 után kiépített diktatúráról, nagyívű társadalomátalakító kísérletét mindig jellemezte az erőszak és a politikai szempontok szerint működő erőszakszervezetek működése, valamint az, hogy ellenségképét ideológiai szempontból határozta meg, még akkor is, ha időszakonként taktikai okokból más és más helyre helyezte a hangsúlyt. Mindkét válságos időszakban alkalommal előre törtek a kommunista ideológia képviselői és cselekvési programjának végrehajtói, akik ugyan először 133 napig voltak hatalmon, de még fél évszázad múltán is, csendesesen, magukba fojtva emlékeztek regnálásuk szörnyűségeire az azokat elszenvedő családok. Második alkalommal hosszú időre rendezkedett be a kommunista hatalom és az országon okozott sebek máig nem gyógyultak be.

A fentiekből kifolyólag a tanulmányok elsősorban az állambiztonság, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a kommunista párt által létrehozott forrásokból táplálkoznak. Mégis mindezek mellett nem hagyhatóak el a visszaemlékezések, levelek és szubjektív vagy személyes hagyatékok sem. Ugyanis a tapasztalat azt mutatja, hogy az időszakot kutató történészek nem árt távolabb lépnie és alapos forráskritikával, kételkedéssel kell kezelnie a gyakorta túlságosan is hitelesnek tekintett állami, különösen állambiztonsági dokumentumokat. Különösen igaz ez abban az esetben, amikor a diktatúra erőszakszervezetének, a politikai rendőrségnek a kegyetlenkedéseiről van szó, melyet gyakorta csak a túlélők és az áldozatok

tudtak leleplezni. A fennmaradt, kritikával kezelt hivatalos dokumentumok és a szubjektív, személyes és nem ritkán kései visszaemlékezések között a történet lehető leghitelesebb rekonstruálása már önmagában komoly történelmi feladat. A rögzített képet követően kerülhet csak sor a történet elemzésére, a következtetések levonására addig, amíg azt a feltárt eredmények lehetővé teszik. Ehhez a munkához elengedhetetlen az állambiztonsági szervek történetének beható tanulmányozása, belső rendje és működése, az iratok keletkezésének ismerete. A válogatott tanulmányok között ezen forráscsoportok és megközelítések adják a legszűkebb közös keresztmetszetet.

III. Rövid ismertető

A politikailag érzékenyebbé vált helyszínek és az ezeken kialakult krízishelyzetek témakörében született tanulmányok közé sorolható a kötet első tanulmánya, **A déli határok története a XX. században 1918-1956 között** azt mutatja be, hogy az ország délen lévő határa, hogyan változik meg a trianoni békediktátum következtében, illetve hogyan szenved a Tanácsköztársaság alatt és 1944 decemberét követően a környék társadalma egészen az 1956-os forradalom és szabadságharcig. A területen élő emberek többségét a kommunista diktatúra végrehajtó erőszakszervezete, a politikai rendőrség és a diktatúra, megfélemlítette, sokakat bebörtönzött vagy kényszerlakhelyre telepített.

„Semmi sem marad elmondatlan” – A magyar kormány és a délvidéki elhallgatott razzia című tanulmány az 1944-1945-ös délvidéken történt magyarírtásnak a hiányzó visszhangját, tulajdonképpen a hivatalos csend körülményeit és okait vizsgálja a magyar kormányon belül. Milyen politikai események vezettek odáig, hogy hivatalosan nem beszéltek arról, hogy Tito partizánjai, hogyan kínoztak, gyilkoltak meg több ezer magyar férfit és hogyan hajtották internálótáborokba a nőket, időseket és a gyermekeket, hogyan nyilvánítottak egész falvakat kollektíven háborús bűnössé a pár hónapos csecsemőtől egészen a 80 éves aggastyánig. Mégis akadnak bemutatható nyomai az elhallgatás politikájának. Az 1945. április 27-i minisztertanácsi értekezleten, ahol újfent a menekültek/áttelepítettek ügyével is foglalkoztak, Gyöngyösi külügyminiszter újfent kijelentette, hogy szerinte Jugoszláviában a helyzet nem olyan rossz, hogy ezért kockáztassák a jó viszonyt. Rákosi Mátyás az 1945. augusztus 13-i minisztertanácsi értekezleten pedig kijelentette, hogy Jugoszláviában tiszteletben tartják a magyar demokrácia jogait. Ennek igen nagy ára volt, mellyel évtizedekre a szőnyeg alá söpörték az ott elkövetett bűnöket.

A világi közigazgatás területén vizsgált problémákra világít rá **A vármegyék általános helyzete Magyarországon 1944-1945 folyamán** című tanulmány, mely a közigazgatás háború utáni beindításáról szól, amely ki volt szolgáltatva a szovjet katonai parancsnoknak, akik a magyar hatóságok működését a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság irányításával és segítségével felügyelték. Szó van azokról a problémákról, amelyek az ország demokratikus kibontakozását akadályozták, illetve azokat a jeleket, amelyek a diktatúra kiépüléséhez vezettek.

Míg az egyházi igazgatás szempontjából mutat be egy képet az **Adalékok a veszprémi egyházmegye 1945-ös állapotához Mindszenty József volt veszprémi püspök, esztergomi érsek leveleiből** tanulmány, mely a második világháború befejezésével, az egyházmegyében a plébániák által felmért károkról, a szovjet katonák atrocitásairól, az újjáépítés nehézségeiről szól elsősorban. Bánáss László hivatali elődje, Mindszenty József püspök 1945 áprilisában, székhelyére történő visszatérése után egész egyházmegyéjére kiterjedő, a háborús veszteséget felmérő jelentést kért papjaitól. Ezeket – körlevele alapján – a kerületi esperesek útján küldte ki minden plébániára. A nehézség abból adódott, hogy a korabeli viszonyok közepette nem volt egyszerű eljuttatni a kérdőíveket a rendeltetési helyeikre. Tovább hátráltatta a hatékonyságot az, hogy Veszprémben az egyházmegyei nyomdát a szovjet katonák felgyújtották, így az egységes formanyomtatvány sokszorosítása is gondot okozott. A beszámolók a veszprémi egyházmegye különböző területeiről metszetet adnak az akkor történekről, illetve az adott állapotokról. Ezekből kiderül, hogy a területen több hónapig állt a front, gyakoriak voltak a bombázások, a községeket először a német, majd a szovjet katonák fosztogatták. A jelentéseket sem azonos időpontban adták a plébánosok, ám az 1945-ös közállapotokról reális képet kaphatunk, így például a már elmúlt harcokról, a szovjet katonák viselkedéséről, a földek állapotáról, a földosztásról, a falvak bombázásáról, az újjáépítésről és az adott plébánia helyzetéről.

Az 1945 után „eltörölni” kívánt múlthoz tartozó témát és egy a kommunista politika által „ellenséghez” sorolt személy írását mutatja be **A Szügyi memorandum** vizsgálata, melynek forrásai mentén összefüggéseket lehet találni a többi tanulmánnyal is. Szügyi Zoltán vezérkari őrnagy angol-amerikai hadifogságban írta magyarul, angol nyelvre lefordítva a memorandumát, amely az ország háborúba sodródását és állapotát foglalja össze a szövetségesek részére.

Ami a szovjet mintát, a táborrendszereket illeti, a **Hungarians in the Soviet Labor Camps** avagy a magyarok a Szovjetunió kényszermunkatáboraiiban című tanulmány röviden összefoglalja, hogy kik, mikor és milyen státuszban (civil, hadifogoly, malenkij robot-os, elítélt) kerültek a GUPVI (Hadifoglyok és Internáltak Főparancsnoksága) rendszerébe, vagy a GULAG (Táborok Főparancsnoksága) rendszerébe. Kint milyen körülmények között küzdöttek a mindennapi túlélésért, és akiknek ez sikerült, mikor és hogyan tértek vissza Magyarországra, illetve az ország hogyan fogadta őket az addigra kiépült diktatúrában.

Ennek az angolul írt tanulmánynak lehet a bővebb folytatása az **Emlékek a táborokból – Harangozó Ferenc és Mészáros Tibor GULAG rabok megpróbáltatásai** című kötethez írt bevezetés (Soós Viktor Attilával együtt) amely összefoglalja, hogy milyen eljárással majd milyen úton kerültek ki a Szovjet Katonai Törvényszék által kényszermunkára ítélt magyar állampolgárok. Milyen útvonalon és módon szállították ki őket a Szovjetunió lágerrendszerében, kint pedig hogyan tudtak életben maradni, hazatérni és történeteiket megírni. E két embernek a GULAG rendszerében eltöltött időszakát az is tetézi, hogy mindketten egyházi személyek lévén, a kommunista ideológia és rendszer egyik elsődlegesen üzött és „likvidálásra” kijelölt személyei voltak. A vallás nem fért össze a kommunisták által hirdetett ateizmussal, ezért az egyházak tagjait üldözték, ellehetetlenítették.

Rátérve a magyar internálótáborok világára, az **Adalékok a komáromi Csillagerőd internálótábor történetéhez 1945-1946**, a magyarországi internálótáborok működésébe és életébe ad betekintést, illetve az 1945-1946-ban működtetett, még nem központosított országos internálási hálózatba. Az egyik téma az internáltak minősíthetetlen ellátása és helyzete, a másik pedig a Csillagerődből megszököttek nagy száma volt. Az internálótábor létszáma 1945. december 4-én 1616 fő volt, de a fennállása óta 1879 internált személy fordult meg ott. Miként működik az internálótáborban az internáltak munkáltatása és a tábor megszüntetésekor mi történt az internáltakkal.

Az **Internálótábor Csepelen** című tanulmány hasonlóan az 1945-1946 között működő csepeli internálótáborról szól, az internáltak mindennapjairól, éhezéséről, munkáikról. A csepeli internálótáborba, Nagy Imre belügyminiszter rendeletét követően nem engedték be Mindszenty József bíboros hercegprímást, amelyből újsághír lett.

A következő tanulmányok a kemény Rákosi diktatúra időszakáról szólnak, amikor bárkit, bármikor le lehetett tartóztatni, elítélni vagy internálótáborokba hurcolni. **Ferenczy Pál és társai per** is egy érdekes ügy a diktatúra időszakából. Egy katonai nyomozási és per ügyéről van szó, amelybe „belekeverték” a lazaristákat is. Az Államvédelmi Hatóság által vizsgált és lefolytatott nyomozásról és a perről, a vádlottak előéletéről szól a tanulmány.

A **Gyümölcsfalvi Imre és társai per** című tanulmány az úgynevezett Antibolsevista Gárda nevű ellenállási mozgalom egyik csoportjának a történetét mutatja be az ÁVH vizsgálati szakaszától a perig és az ítéletig. Kik voltak a csoport tagjai, mit csináltak, illetve mit nem csináltak, mennyire „szervezkedtek” a népi demokratikus államrend ellen.

A **„különleges védelmi” erők szerepe és működése a magyarországi internálótáborokban (1950-1953)** tanulmány bemutatja, hogy a táborok külső- és belső őrsége kikből állt, milyen szerepet játszottak az internálótáborok életében, milyen eszközöket használtak az internáltakkal szemben. A szervezettörténet mellett szót ejt az őrök iskolázottságáról, viselkedéséről is. Az Államvédelmi Hatóság kezelésében lévő büntetésvégrehajtási intézetek és internálótáborok külső őrségét a belső karhatalom, a belső őrséget pedig a Börtönügyi Osztály államvédelmi tisztjei adták. Ahogy az ÁVH pártszervezete című határozati javaslat fogalmazott: „Az ÁVH a proletárdiktatúra védelmének és megszilárdításának egyik legfontosabb szerve. Az ÁVH a proletárdiktatúra rendszerében betöltött fontos szerepe miatt a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének az állam gépezetében működő szerve. Feladata, hogy a párt Politikai Bizottságának utasítása szerint harcoljon a munkásosztály hatalmának ellenségei ellen. Az ÁVH pártunk kezében olyan kiváló fegyver kell, hogy legyen, amely a munkásosztály hatalma, vagy pártunk ellen irányuló minden ellenséges akciót idejében és sikeresen meg tud hiúsítani.”²

A következő tanulmány az 1956-os forradalom és szabadságharc vidéki történéseihez, azon belül is Sopron városnak és a forradalom alatt a város vezetésének tekintetében és vizsgálatába kalauzolja az olvasót **Takáts Endre és az 1956-os forradalom címmel**. Az írás kimondottan Takáts Endrének a forradalom alatt vállalt szerepét szeretné bemutatni főként azokon dokumentumokon keresztül, amelyek a vizsgálati dossziéjába bekerültek, illetve a forradalmat követő „kálváriáját”.

² MNL OL M – KS 276. f. 54. cs. 87. ő. e. 22. MDP Titkárság 1950. február 22-i ülésén beterjesztett határozat javaslatból, az ÁVH pártszervezete címmel. Az ülés 4. napirendi pontja.

A forradalom leverését követő megtorlások egyik fontos eszközévé vált a közbiztonsági őrizet, régi nevén az internálás. Ennek a történetéről szól az **És újra nyitnak a táborok... A közbiztonsági őrizet intézménye 1956 és 1960 között** címmel. 1953 őszétől eltelt három esztendő, az 1956-os forradalom és szabadságharc kiszabadította a börtönből azokat, akik „politikai okokból” történt internálásuk után még mindig veszélyesek voltak „a társadalomra és a magyar népi demokratikus államrendre” és fogva tartásukat fenntartották. Az ítélet nélküli rendőrhatalom kényszerintézkedés e formáját az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után közbiztonsági őrizet néven „támasztották fel”.

A gyűjtemény utolsó tanulmánya az **Egykori recski internált emigránsok az állambiztonság célkeresztjében** címmel olvasható. Rákosi már a Szovjetunióban van száműzöttként, az 1956-os forradalom és szabadságharcot leverte a szovjet hadsereg a magyar karhatalommal. Nemcsak a kényszermunkatáborban „működött” a vamzerszolgálat, hanem az állambiztonság megfelelő szervei a későbbiekben is figyelemmel kísérték a volt recski internáltak tevékenységét mind külföldön, mind Magyarországon. Akik itthon maradtak, többekre Figyelő-dossziét nyitottak, akik pedig elhagyták az országot, azok esetében egyeseknél Körözési-dossziét fektettek fel, illetve tiltónévjegyzékre vették őket. Az országot elhagyók letelepedését illetően a legfontosabb célterület Ausztria, Németország, Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és Kanada voltak. A hatvanas-hetvenes években főként a Magyarországra írt leveleiket ellenőrizték, családtagjaikra állambiztonsági kapcsolatokat állítottak, illetve külföldről is kaptak jelentéseket, információkat róluk. Az események a hetvenes évek végére gyorsultak fel, illetve ekkorra sokasodtak meg az információk. Velük szemben tehát – időtől és tértől függetlenül – a rendszer nem engedett...